

JERÓNIMO MÉNDEZ CABRERA
DIEGO A. REINALDOS MIÑARRO
(COORD.)

NUEVOS ESTUDIOS MULTIDISCIPLINARES
SOBRE HISTORIA Y CULTURA MEDIEVAL:
FUENTES, METODOLOGÍA
Y PROBLEMAS

NOUS ESTUDIS MULTIDISCIPLINARIS
SOBRE HISTÒRIA I CULTURA MEDIEVAL:
FONTS, METODOLOGIA I
PROBLEMÀTIQUES

cm
Centro de Estudios
medievales
UNIVERSIDAD DE MURCIA

edit.um
EDICIONES DE LA UNIVERSIDAD DE MURCIA

MÉNDEZ CABRERA, Jerónimo.

Nuevos estudios multidisciplinarios sobre historia y cultura medieval: fuentes, metodología y problemas = Nous estudis multidisciplinaris sobre història i cultura medieval : fonts, metodologia i problemàtiques / Jerónimo Méndez Cabrera, Diego A. Reinaldos Miñarro.-- Murcia : Centro de Estudios Medievales de la Universidad de Murcia : Universidad de Murcia. Servicio de Publicaciones, 2012.

144 p.-- (Editum)

ISBN 978-84-8371-863-6

Edad Media-Historia-Fuentes.

Edad Media-Historia-Metodología.

Reinaldos Miñarro, Diego Antonio

Universidad de Murcia. Servicio de Publicaciones .

930.2

94"04/14"(093)

1ª Edición 2012

Reservados todos los derechos. De acuerdo con la legislación vigente, y bajo las sanciones en ella previstas, queda totalmente prohibida la reproducción y/o transmisión parcial o total de este libro, por procedimientos mecánicos o electrónicos, incluyendo fotocopia, grabación magnética, óptica o cualesquiera otros procedimientos que la técnica permita o pueda permitir en el futuro, sin la expresa autorización por escrito de los propietarios del copyright.

© De los textos los autores

Centro de Estudios Medievales de la Universidad de Murcia y EDITUM

I.S.B.N.: 978-84-8371-863-6

Depósito Legal: MU 415-2012

Fotocomposición e Impresión: Compobell, S. L. Murcia

Impreso en España - Printed in Spain

ÍNDICE

A MODO DE PRESENTACIÓN	9
<i>Juan Vicente García Marsilla</i>	
La pesca durant l'edat mitjana a través de les fonts literàries catalanes*	13
<i>Frederic Aparisi Romero</i>	
Entre l'assalariat i l'empresa familiar. Un acostament a l'organització del treball en la construcció a la València del segle XV	25
<i>Ivan Martínez Araque</i>	
Fuentes y metodología para el estudio del trabajo de las mujeres campesinas y su aportación a las explotaciones familiares. El caso de l'Horta de Valencia en el siglo XV	41
<i>Noelia Rangel López</i>	
Diseño de las grúas en la construcción: el paso del medievo al renacimiento ..	55
<i>Lorena Fernández Correas</i>	
Jaume Lombart, un fuster de la València medieval	69
<i>Mª Teresa Izquierdo Aranda</i>	
L'art culinària en el <i>Tirant lo Blanc</i> : alimentació i costums a taula	79
<i>Eduard Baile</i>	
La sàtira anticlerical en la narrativa catalana dels segles XIV i XV: entre el fet històric i el tòpic literari	93
<i>Jerónimo Méndez</i>	

Les dignitats divines al <i>Llibre d'amic e amat</i> , de Ramon Llull	107
<i>Rubén Luzón Díaz</i>	
Viatge per Espanya i Portugal de Hieronymus Münzer. Una aproximació a l'estudi dels camins en Espanya des dels romans fins la Baixa Edat Mitjana	121
<i>Carme Rosario Torrejón</i>	
Poblament i paisatge andalusins a la Serra Calderona	125
<i>Kilian Cuerda Ros</i>	
Un ejemplo de imagen alegórica en la poesía castellana del siglo XV	129
<i>Laura Garrigós Lloréns</i>	
Aproximació al paisatge medieval d'un poble valencià: Alfafar	133
<i>Mª Dolores Ruiz Ridaura</i>	
El uso de la imagen del profeta en la cultura bajomedieval valenciana. El rol del santo predicador.....	135
<i>Óscar Calvé Mascarell</i>	
La conflictivitat social a les comarques septentrionals del País Valencià (s. XIII-XVI). Noves perspectives d'anàlisi	139
<i>Vicent Royo Pérez</i>	

ENTRE L'ASSALARIAT I L'EMPRESA FAMILIAR. UN ACOSTAMENT A L'ORGANITZACIÓ DEL TREBALL EN LA CONSTRUCCIÓ A LA VALÈNCIA DEL SEGLE XV

Ivan Martínez Araque¹
Universitat de València

RESUM

La història de la construcció, també per als segles medievals, s'ha tractat des de distintes perspectives, en ser un tema complex i en què han de convergir necessàriament diverses disciplines. Ara bé, només fins fa pocs anys ha vingut tractant-se la construcció en si, és a dir, com una activitat econòmica destacada. Amb el present treball pretenem realitzar una aproximació a les fonts i metodologies que poden ser utilitzades per analitzar el sector de la construcció a València en el segle XV: atenent als professionals que desenvoluparen les tasques, i no només els mestres d'obres més destacats, sinó aquells aspectes relatius a l'organització del treball, a més de la repercussió que va assolir dins l'economia valenciana medieval.

Paraules clau: Construcció, història del treball, fonts, metodologia, prosopografia.

RESUMEN

La historia de la construcción, también para los siglos medievales, ha sido tratada desde diferentes perspectivas, al tratarse de un tema complejo y en el que han de converger necesariamente varias disciplinas. Sin embargo, tan solo hasta hace

---

1 Investigador de la Universitat de València dins el projecte d'investigació *Nivells de vida, pautes de consum i diferenciació social en la baixa Edat Mitjana* (ref. HUM005-05144/HIST), finançat pel Ministeri de Ciència i Tecnologia.

unos pocos años ha venido siendo tratada la construcción en sí, es decir, como una actividad económica destacada. Con el presente trabajo pretendemos realizar una aproximación a las fuentes y metodologías que pueden ser utilizadas para analizar el sector de la construcción en Valencia durante el siglo XV: a los profesionales que desarrollaron las faenas, y no solamente los maestros más destacados, además de atender aquellos aspectos relativos a la organización del trabajo o la repercusión que llegó a alcanzar en la economía valenciana medieval.

Palabras clave: Construcción, historia del trabajo, fuentes, metodología, prosopografía.

ABSTRACT

Building industry history, also in the Middle Ages, has been studied from different points of view because it is a very complex subject in which is necessary to bear some matters in mind. Nevertheless, only in the last years building industry is being treated as an important economical activity. With this essay we are trying to come close to the sources and methodologies that can be used in order to analyze the Valencian building industry in the 15th century: the professionals that used to do it, and not only the most important master builders, the organization of the work and the impact of the building industry in the Valencian economy in the Middle Ages.

Key words: Building, history of work, sources, methodology, prosopography.

Tradicionalment, les aproximacions cap al conjunt de l'artesanat s'han basat en les reglamentacions de les corporacions d'oficis o bé en aquells aspectes arrellegats en els capítols dels governs municipals. Si bé, tampoc ha estat un tema tractat sovint en la historiografia valenciana fins fa no massa dècades. Tanmateix, a València les confraries d'oficis van tenir a grans trets unes funcions de socors, d'ajuda mútua entre els seus membres, i no adquiriren competències tècniques generalment fins a ben entrat el segle XV, mentre que les disposicions sobre les exigències de determinats mínims de qualitat o al voltant de la vigilància de certs processos productius, dins les ordenances municipals, rarament incloïen situacions relacionades amb l'organització del treball².

---

2 P. IRADIEL, «Corporaciones de oficio, acción política y sociedad civil en Valencia», en *Cofradías, gremios y solidaridades en la Europa Medieval (Actas de las XIX Semana de Estudios Medievales de Estella)*, Pamplona, 1993, p. 253-284. J. CASTILLO, L. P. MARTÍNEZ, *Els gremis medievals en les fonts oficials. El fons de la Governació del regne de València en temps d'Alfons el Magnànim (1417-1458)*, València, Diputació de València, 1999.

Això mateix s'evidencia en els estatuts de la corporació dels obrers a València, que contenen unes normatives adreçades en gran mesura cap als mestres artesans, en què els altres treballadors o altres membres de la família artesanal a penes apareixen reflectits, i no tots els que duïen un taller o treballaren en les obres es veieren inclosos³. Per tant, per a aprofundir en la recerca de l'organització de les empreses artesanes, del món del treball i de les diferents realitats de les famílies menestrals cal un acostament a uns altres tipus de fonts.

La construcció en la ciutat de València ha deixat una àmplia varietat documental, especialment des dels últims decennis del Tres-cents, però a penes s'han produït recerques en aquesta línia⁴. Més enllà de les referències a obres de la documentació oficial, les ordres per efectuar determinades construccions per part de diverses institucions o els encàrrecs a alguns mestres d'obres, en el present treball pretenem abordar algunes de les possibilitats que ofereixen uns altres tipus de fonts per tal d'analitzar com es desenvoluparen les tasques, l'organització del treball i les condicions d'aquells que participaren en les obres, i això amb la finalitat d'albirar noves perspectives d'anàlisi. Amb l'estudi d'aquest sector econòmic i dels professionals que s'hi dedicaren és possible establir semblances i diferències amb altres activitats, definir les seues característiques i conèixer el seu paper i la seua evolució dins els canvis de la societat valenciana baixmedieval.

---

3 La transcripció de les ordenances de la confraria dels obrers de València en M. Á. BELTRÁN, *Las obras públicas. El sector de la construcción en la Valencia bajomedieval (1380-1410). Aproximación a sus aspectos institucionales, económicos y sociales*, València, Treball d'Investigació inèdit, Universitat de València, 1995. Les de l'ofici de fusters en J. VILLALMANZO, *Libre de Ordenacions de la Almoyna e Confraria del Offiçi dels Fusters*, València, 1990. Pel que fa a les corporacions d'oficis de la construcció a França o a Flandes: J. P. SOSSON, «Les métiers: norme et réalité. L'exemple des anciens Pays-Bas méridionaux aux XIVE et XVE siècles», en *Le travail au Moyen Âge. Un approche interdisciplinaire*, Lovaina, 1990, p. 339-348; R. CARVAIS, «Les statuts des métiers de la construction et l'économie de l'industrie du bâtiment: premiers résultats d'une enquête en cours dans la France moderne», en *L'edilizia prima della rivoluzione industriale, secoli XIII-XVIII. Atti della «Trentaseiesima Settimana di Studi»*, Prato, 2005, p. 137-165.

4 Paradoxalment, com ha ocorregut en la historiografia europea, i malgrat l'interès respecte els grans edificis del Segle d'Or a València, normalment no s'ha abordat la construcció en si, com una activitat econòmica destacada: D. KIMPEL, «L'attività costruttiva nel Medioevo: strutture e trasformazioni», en R. CASSANELLI (ed.), *Cantieri medievali*, Milà, 1995; J. P. SOSSON, «Le bâtiment: sources et historiographie, acquis et perspectives de recherches», en *L'edilizia prima della rivoluzione...*, p. 50-107. Per a València, assenyalem els treballs d'A. SERRA, «El precio del saber: técnica, conocimiento y organización de la obra en la Valencia del siglo XV», en *ib.*, p. 709-721, del mateix autor, «El mestre de les obres de la ciutat de València (1370-1480), en *L'artista-artesà medieval a la Corona d'Aragó*, Lleida, p. 399-417, o de J. V. GARCÍA MARSILLA, «El mantenimiento de los recintos fortificados en la Valencia bajomedieval», *Acta historica et archaeologia mediaevalia*, 18 (1997), p. 475-493.

L'EXCEPCIONALITAT DELS LLIBRES DE COMPTES D'OBRES

Els llibres d'obres, en què quedaren reflectits els comptes d'algunes de les edificacions més importants dutes a terme a València des de finals del segle XIV i principis del XV, sens dubte, constitueixen una de les fonts principals per a l'estudi de la construcció. De fet, rarament trobem uns documents comparables per a altres sectors. En l'àmbit de la Corona d'Aragó, apareix a les darreries del segle XIII i, encara que en el regne de València existeixen alguns exemples dispersos des de començaments del Tres-cents, en la capital comencen a sovintejar els llibres d'obres des de la segona meitat del segle XIV en la fàbrica de la catedral, els comptes del municipi o en el palau Reial⁵. És a començaments del Quatre-cents, tanmateix, amb el perfeccionament dels mecanismes de control comptable en l'administració reial i d'altres instàncies, quan la seua conservació va esdevenir molt més freqüent en la ciutat de València⁶.

En aquest cas, hom troba ja un model plenament consolidat en els llibres de l'administració de les obres. Sovint vénen referides les rebudes, les partides que es designen per sufragar aquelles, i les dates, les despeses. En aquestes hi ha un ordre cronològic de les tasques, amb l'anotació dels jornals pagats i una breu descripció del concepte per què es paga i, normalment al final de cada apartat, el cost dels materials. Per últim, pot haver-hi el llevament o suma final de les dates i, en els dubtes, les anotacions fetes per les diferents oficines que supervisaven els comptes. Conseqüentment, a partir d'aquests elements és possible estudiar l'evolució dels salaris per a un mateix tipus de tasques, la composició de les colles que es van dedicar a aquestes faenes, l'especialització laboral, els temps i ritmes del treball i un llarg etcèteraéteraétera⁷.

Però, dins una denominació genèrica de llibres de comptes d'obres, hi ha una àmplia tipologia documental. Per un costat, el que coneixem com a tals són en realitat els comptes en net, revisats i esmenats si procedeix. De vegades, però, quedaren els esborranys enviats pels administradors de les obres a altres instàncies superiors,

---

5 La periodificació cronològica d'aquest tipus de fonts en G. NAVARRO, «La industria de la construcción en los países de la Corona de Aragón (siglos XIII-XVI)», en *L'Edilizia prima della rivoluzione...*, p. 167-208.

6 Per a una altra comarca valenciana des de començaments del segle XIV, I. MARTÍNEZ ARAQUE, «La organización del trabajo en las obras valencianas. La construcción en Alzira y la Ribera del Xúquer durante los siglos XIV-XV», *Actas del Sexto Congreso Nacional de Historia de la Construcción*, vol. II, Madrid, 2009, p. 845-856.

7 Els exemples sobre aquestes anàlisis a l'Europa occidental són nombrosos. Per al País Valencià, J. V. GARCÍA MARSILLA, «Las obras que nunca se acaban. El mantenimiento de los castillos en la Valencia medieval: sus protagonistas y sus materiales», *Ars Longa*, 12 (2003), p. 7-15. Una aproximació a la repercussió de les obres del Real a València: F. ESQUILACHE, I. MARTÍNEZ ARAQUE, «Les obres del palau reial de València a l'entorn del 1400. Un acostament a la història de la construcció valenciana en la baixa Edat Mitjana», *Seminari Contextos, 1200-1400*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2010, en premsa.

amb les anotacions posteriors sobre el paper; a més a més, s'han conservat quèrns o comptes en brut, ordenats pels mateixos encarregats de les tasques, que solen ser més rics en detalls, simplificats en moltes ocasions en els llibres d'obres definitius; ocasionalment, resten adjunts fulls solts en què apareixen els comptes rudimentaris i els albarans o peces justificatives de pagament estesos pels escrivans.⁸ Llavors, tot això marca la qualitat de la informació que es va incloure.

Habitualment, les descripcions de les faenes solen ser lacòniques i escasses; i, en front d'una aparent ordenació, les entrades apareixen a voltes en el moment que es dóna l'ordre de pagament. Fins i tot, en els llibres d'obres de la fàbrica de la catedral de València, l'anotació dels jornals es feia setmanalment, però també pel que fa als subministradors —de calç, fusta, eines o altres materials— poden fer-se constar els pagaments al cap d'un temps, quan s'hagués donat l'ordre o s'hagués fet efectiu l'abonament⁹. En els primers comptes d'obres conservats per al palau Reial, es va llogar una cuinera només per als mestres fusters i piquers; és a dir, hi havia uns altres elements de remuneració a banda de la consignació monetària¹⁰. Tot plegat dificulta realment el seguiment de les tasques o el càlcul dels costos reals de les operacions.

Tampoc no hem d'oblidar, en efecte, que es tracta primerament de llibres de comptes i, sense menystenir elements obviats de forma premeditada, estaven subjectes als mecanismes de la comptabilitat de l'època. O podien quedar reflectits comptes d'altres construccions en un mateix llibre. En els exercicis del 1454 i 1455, el cavaller Joan de Bonastre era responsable de les obres del palau reial i també fou batlle de Corbera, i els comptes d'unes i altres construccions que tenia a càrrec apareixen barrejats¹¹.

Això no obstant, la riquesa d'aquest tipus de fonts és notable com hem remarcat, mercé al seu caràcter seriat i en reflectir uns mateixos paràmetres normalment, que ha servit per traçar els quadres de salaris en el període medieval¹². Encara que ha sovintejat la crítica als excessos de la història quantitativa en les últimes dècades, els historiadors han reflexionat poc sobre la mateixa naturalesa d'aquests documents o del paper dels treballs que hi eren reflectits, sovint temporals, dins les economies familiars¹³.

---

8 Un model, val a dir, bastant comú en el continent europeu, vid. O. CHAPELOT (dir.), *Du projet au chantier. Maîtres d'ouvrage et maîtres d'oeuvre au XIVe-XVe siècles*, París, 2001.

9 Les obres de la catedral, a finals del segle XIV, Arxiu de la Catedral de València, *Fàbrica de la Catedral*, sing. 1473-1474.

10 Arxiu del Regne de València, *Mestre Racional*, 9157.

11 *Ib.*, 9158.

12 Per al cas valencià el referent per a l'evolució dels preus i salaris continua essent el llibre d'E. J. HAMILTON, *Money, prices, and wages in Valencia, Aragon, and Navarre, 1351-1500*, Cambridge, 1936, pres per S. PAMUK, «The Black Death and the origins of the 'Great Divergence' across Europe, 1300-1600», *European Review of Economic History*, 11 (2007), p. 289-317.

13 Ch. DYER, «La historia de los niveles de vida en Inglaterra, 1200-1800. Problemas y enfoques», *Historia Agraria*, 16 (1998), p. 101-117.

Malgrat tot, els llibres d'obres s'estan referint a operacions que no pertanyien a l'esfera privada o a l'activitat edilícia i per poder realitzar un estudi de la construcció resulta insuficient basar-se només en les dades que ofereixen aquests llibres, ja que cal observar-les com un complement allà on no arriba una altra mena de fonts. Altrament, moltes parts d'aquestes edificacions, d'un volum més modest o menys complex, eren lliurades a altres mestres a estall i no sempre vénen detallades en els llibres d'obres.

DE LA DOCUMENTACIÓ NOTARIAL A LA PROSOPOGRAFIA

A la Corona d'Aragó s'ha conservat un important nombre de documents de caràcter notarial. En ciutat de València, a tall d'exemple, per al segle XV es conserven més de 6.000 llibres notarians en els diferents arxius. Efectivament, el recurs al notari en les pràctiques familiars i econòmiques va resultar un element de primer ordre al si de la societat valenciana medieval¹⁴. Tanmateix, la seua utilització sistemàtica en les investigacions d'història econòmica ha estat, a grans trets, ben recent. Alguns dels primers historiadors que les van fer servir foren autors francesos com J. Guiral o J. P. Lapeyre¹⁵. Fou a partir de la dècada 1980, amb el desenvolupament de la història econòmica i social al nostre país, quan la historiografia valenciana va recórrer a aquest tipus de fonts.

Per a l'aproximació a les obres de caràcter privat i també per al conjunt dels professionals que es dedicaren a la construcció, aquests documents resulten del tot necessaris. Ara bé, dins les fonts notarians ensopeguem amb un ampli ventall de textos que es referien a un gran nombre d'actes¹⁶. Per al tema que ens ocupa, hi ha els contractes d'obres, però solen ser infreqüents, almenys a començaments del Quatre-cents. En qualsevol cas, les obres privades es feien a estall, a preu alçat, contractant un mestre¹⁷. Puntualment, i degut a què s'haurien sobrepasat les despeses pactades, poden quedar les anotacions dels jornals i els materials costejats.

En algunes ocasions, en la compravenda de cases, les parts podien pactar certes reparacions a realitzar. Fins i tot, davant notari van quedar plasmats els acords amb

---

14 Sobre el notariat valencià, J. M. CRUSELLES, *Els notaris de la ciutat de València. Activitat professional i comportament social a la primera meitat del segle XV*, Barcelona, 1998.

15 Alguns d'aquests articles foren compilats en A. FURIÓ (ed.), *València, un mercat medieval*, València, Diputació de València, 1985.

16 J. CORTÉS, *Formularium diversorum instrumentorum. Un formulari notarial valencià del segle XV*, Sueca, 1986. Un acostament a les fonts per estudiar l'artesanat en una vila valenciana, I. MARTÍNEZ ARAQUE, «Les estratègies familiars en la formació de les indústries vilatanes. Una aproximació de l'artesanat a Alzira (segles XIII-XV)», *Recerques. Història, economia, cultura*, 2010, en premsa.

17 Un mecanisme que s'estengué arreu d'Europa en la segona meitat del segle XIV: G. PINTO, «I lavoratori salariati nell'Italia bassomedievale: mercato del lavoro e livelli di vita» en C. DOLAN (ed.), *Travail et travailleurs en Europe au Moyen Âge et au début des temps modernes*, Toronto, 1991, p. 47-62.

el mostassaf, l'oficial encarregat de les qüestions urbanístiques. El 1404 el lloctinent de mostassaf de València autoritzava al llaurador Bartomeu Talamanca a què «puxa tancar e cobrir les dessus dites spilleres, ragelleres e luminàries» en la casa que li lliendava amb Bartomeu Batlle¹⁸. Però, el més corrent foren les èpoques o rebuts de pagament per determinades tasques fetes per obrers, fusters o piquers, o la consignació de pagues per l'adquisició de materials. El fuster Joan Colomines prometia pagar a Pere d'Almenar l'algeps que li subministràs per tot l'any per obrar el seu alberg en la parròquia de Sant Joan, i li anticipava 220 sous el 1415¹⁹.

A l'igual que s'ha assenyalat l'esquifida inversió dels senyors, de la hisenda reial o municipal en les obres respecte el conjunt d'ingressos, matisable en la mesura que en moltes de les infraestructures actuaven els arrendataris en les reparacions, del mateix mode cal resseguir allò que suposaven les despeses en les construccions per part d'altres grups socials, com ara l'elit urbana o la cavalleria. L'obrer Martí Llätzer reconeixia al cavaller Joan Castellà haver-li lliurat 135 s. 10 diners per determinades tasques que realitzà en la seua casa el 1411²⁰. Es tracta, en suma, d'estudiar quin paper va assolir l'activitat edilícia en l'economia de la ciutat i poder així resseguir la introducció de nous gustos o exigències tècniques, aspectes que han posat de manifest la recerca de la història de l'art i l'arqueologia²¹.

Gràcies a la documentació notarial poden ser resseguides les vies d'abastament de materials, un altre sector vinculat a la construcció i que va arrossegar una bona quantitat de professionals. Amb els contractes de compravenda de productes, com la calç, les rajoles, la fusta o el ferro, és possible establir les xarxes comercials i quins individus van actuar com a intermediaris, quin marge de benefici van aconseguir i de quin mode condicionaren la seua circulació. El 1449, el fuster Joan Bot reconeixia deure al mercader Antoni Gallent 20 lliures, les quals prometia pagar a dos veïns del lloc de Camarena per la fusta que aquells havien comprat²². En efecte, una de les activitats més destacades en aquest sentit fou el del trafegament de la fusta, per mitjà del riu Guadalaviar (Túria). Domingo Ferrer, carreter i veí de Castellfabib, signà una època en el 1450 a Roderic Alegre, fuster, en haver rebut 155 s. per certa fusta que

---

18 Arxiu de Protocols del Patriarca de València, Protocols de Joan Polgar, 23179 (8.1404). Sobre les disposicions urbanístiques empreses pel consell de València, M. M. CÀRCEL ORTÍ, «Vida y urbanismo en la Valencia del siglo XV. Regesta documental», *Miscel·lània de Textos Medievals*, 6 (1992), p. 255-644.

19 APPV, Protocols de Dionís Cervera, 28649 (23.5.1415).

20 [Q]uos pro vobis et nomine vestro expindidi in opere per me unacum aliis hominibus in proxime preterito mense novembris facto in recurrendo terramina et teulades ciusdam hospicii honorabili Iohannis Castellà, militis, habitatores, Sicilie, uxore sue, siti et positi in parrochia Sancti Thome dicte civitatis, Ib., 1363 (14.12.1411).

21 A. ZARAGOZÁ, *Arquitectura Gótica Valenciana*, València, Generalitat Valenciana, 2000; T. SIMÓ, J. TEIXIDOR DE OTTO, *La vivienda y la calle. La calle de Cavallers de Valencia como ejemplo de desarrollo urbano*, València, 1996. I els volums d'*Historia de la Ciudad*, I-V, València, (2004-2008).

22 APPV, Protocols de Joan Erau, 24682 (13.6.1449).

va treballar en els pinars del terme de Moya²³. Hi figuren des dels acords amb els senyors de l'interior per talar els troncs, els fusters o comerciants que distribuïren la fusta i quins individus van destacar també en el subministrament de les grans obres²⁴.

A més d'aquests aspectes lligats a la comercialització de productes per a la construcció i el seu consum, o també de l'activitat generada al voltant de les instal·lacions de transformació —les rajoleries, els forns de calç...—, les fonts notarials ens parlen encara de l'empresa familiar d'aquells professionals que es dedicaren a la construcció. Per un costat, del seu finançament, amb el recurs al crèdit. En el 1418, Lluís Gil féu el quitament a Joan Suau, Pasqual Gallard i Andreu Estopinyà, fuster, del censal de 428 s. que pagaven anualment, carregat sobre un altre cens de la universitat de València²⁵. En conseqüència, s'ha de resseguir quin cost van assolir els diferents emprèstits per a les economies familiars i la seua finalitat, això és, es tracta d'una via per poder estudiar les relacions amb altres grups socials.

El censal es va estendre al conjunt de la societat valenciana a partir de la segona meitat del segle XIV i inundà els protocols notarials. El piquer Joan Martí i Caterina, sa muller, van vendre un censal a Francesca, vídua de Joan d'Arenys, pagador d'una pensió de 33 s. 4 d. per 25 l., i posaren com a aval un pati del seu obrador, que al mateix temps era pagador d'un cens de 10 s. anuals al draper Ramon de Frígola, en el 1401²⁶. En la seua forma de recens o retrocens, en què s'establia com a garantia un bé immoble, el censal va suposar en la pràctica una càrrega més per a les famílies, i va actuar com un veritable crèdit hipotecari per a l'adquisició de terres i cases-obradors²⁷. El gener de 1449, l'obrer de vila Joan Gascó vengué al llaurador Joan Guerau una cafissada de terra campa a Russafa, pagadora de cert cens i que confrontava amb el camí Reial, per un preu de 8 l., del qual fou pagat en l'acte només 1 l²⁸. En la documentació notarial van quedar reflectits part de les inversions

---

23 Ib., Notals de Dionís Cervera, sign. 1377 (6.10.1450).

24 Vid. l'article en aquest mateix volum de M. T. Izquierdo. Per a la provisió de calç de la ciutat de València, que va originar una autèntica especialització en el lloc de Torrent, I. MARTÍNEZ ARAQUE, «Las otras actividades en una comunidad rural: Torrent (siglos XIV-XV)», *Historia de Torrent*, València, Universitat de València, 2010, en premsa.

25 APPV, Notals de Dionís Cervera, 1369 (21.4.1418).

26 Ib., 1359 (11.2.1401).

27 J. V. GARCÍA MARSILLA, *Vivir a crédito en la Valencia medieval. De los orígenes del sistema censal al endeudamiento del municipio*, València, PUV, 2002. Quant a les connexions del crèdit amb el mercat immobiliari: P. IRADIEL, «Mercado inmobiliario, crédito y crecimiento urbano medieval en Valencia», en *Mercado inmobiliario y paisajes urbanos en el Occidente europeo: siglos XI-XV. XXXIII Semana de Estudios Medievales*, Pamplona, 2007, p. 377-415; I. MARTÍNEZ ARAQUE, «Transmissió del patrimoni i mercat immobiliari urbà. L'habitatge de les famílies artesanes en la vila d'Alzira durant els segles XIV-XV», *Anuario de Estudios Medievales*, 40/1 (2010), p. 201-221.

28 APPV, Protocols de Joan Erau, 24682 (23.1.1449).

o els esmerços en altres activitats dels professionals de la construcció, com ara en la compravenda de béns immobles²⁹.

En aquest sentit, una de les principals funcions de la unitat familiar era la transmissió del patrimoni, la qual cosa implicava no pocs problemes. Aquesta es produïa, de vegades, en diverses fases, tant en la constitució de noves cèl·lules conjugals com en el moment de la mort dels pares. Un d'aquests mecanismes era el dot per a les filles, que contribuïa a posar en marxa una nova unitat conjugal. Així, unes altres tipologies documentals que ens permeten aprofundir en aquests aspectes i que trobem en els protocols notarials foren els testaments o els codicils —afegits a les darreres voluntats dels testadors— i les *donationes inter vivos* o *pro nunciatis*, avanços per l'herència i que permetien engegar aquella nova família³⁰.

Per tal d'acabar aquesta enorme varietat de documents, la historiografia valenciana ha anat desenvolupament estudis prosopogràfics per a diversos sectors socials. La prosopografia és un mètode que consisteix en la compilació de les notícies ofertes per tota aquella documentació, acotant el grup a estudiar, en forma de petites biografies³¹. Ací s'introdueixen els aspectes referits a les activitats econòmiques de la família artesanal, com també aquells relacionats amb la seua transmissió o transaccions dels seus béns. Així doncs, el seu estudi ens pot donar idea de la reproducció social del conjunt dels professionals de la construcció, de la gran heterogeneïtat de situacions al seu si, de la seua xarxa de relacions i la seua mobilitat al llarg d'aquesta etapa.

A quin altre tipus de mà d'obra, a banda dels components de la família, es va recórrer per part d'aquelles empreses artesanals? El mestre d'obra de vila actuava com a patró en les edificacions o reformes que duia endavant, sovint amb una colla d'obres i peons, però la seua contractació, que tenia un caràcter temporal i inestable,

---

29 Aquesta diversificació d'inversions, també en terres, era un element característic de l'artesanat de les *towns* angleses, R. BRITNELL, «Specialization of work in England, 1100-1300», *Economic History Review*, 54 (2001), p. 1-16.

30 A. FURIÓ, «Reproducción familiar y reproducción social: familia, herencia y mercado de la tierra en el País Valenciano en la baja Edad Media», en F. GARCÍA GONZÁLEZ (ed.), *Tierra y familia en la España meridional, siglos XIII-XIX. Formas de organización doméstica y reproducción social*, Múrcia, Universidad de Murcia, 1998, p. 25-43.

31 Per a l'artesanat tèxtil: J. BORDES, *Artesanado industrial textil y artesanado en Valencia. De la conquista a la crisis (1238-1350)*, València, 2006, o G. NAVARRO, *Los orígenes de la sedería valenciana (siglos XV-XVI)*, València, Ajuntament de València, 1999. Per a la vila d'Alzira, I. MARTÍNEZ ARAQUE, *En els orígens de la indústria rural. Artesanat i manufactura a Alzira i la Ribera (segles XIII-XV)*, Treball d'Investigació inèdit, València, Universitat de València, 2008. Un balanç dels diversos estudis prosopogràfics en la corona catalano-aragonesa, G. NAVARRO, «La industria textil en los reinos de Aragón y Valencia en la Edad Media», *XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. 1, Barcelona, 2003, p. 475-492.

es deuria de fer de forma oral; no sol anotar-se aquest acte davant notari i els esments, a tot estirar, es limiten a una mera enumeració dels treballadors³².

Les formes del treball, però, van ser àmplies. L'algepser Bernat Lleopard va llogar a Gil d'Alcalà un esclau, un musulmà de nom Saat, a canvi de pagar-li la provisió³³. La presència d'esclaus en algunes d'aquestes branques, com ara entre els fusters, és ben manifesta en els mateixos llibres d'obres que hem descrit adés. En la documentació notarial es parla àdhuc del seu mercat, de la compravenda de captius. El 1432, el cavaller Gener Rabassa venia a Francesc Blasco, fuster, un captiu de 30 anys per un preu de 40 l.³⁴. Indubtablement, tenien no sols un caràcter de prestigi social per a qui posseïa aquests béns, sinó també un clar paper econòmic en aquelles activitats que requerien d'una mà d'obra constant i en tasques feixugues³⁵.

El que més abunda, això sí, són els contractes d'aprenentatge o de servei domèstic dels joves, que foren un recurs bastant corrent per part de les famílies i consistien en la transmissió per part d'una cèl·lula familiar a una altra de mà d'obra barata³⁶. Les xiques i els xics eren lliurats a unes altres famílies, sovint des d'una edat molt tendra, a canvi d'obtenir formació i manteniment per part de l'artesà que el rebia i passava a residir en la casa receptora. Francesc Roig va donar, de les 20 l. que devia de soldada a Francesca, muller de l'obrer Aparici Esteve, en el temps que estigué servint-lo, 15 l. 10 s. en el 1432³⁷. Només ocasionalment al final del seu servei es percebia una soldada, que resultava una mena de dot externa per al cas de les

---

32 Sobre les dificultats que hom troba per poder estudiar la mà d'obra assalariada, M. ZANO-BONI, *Salariati nel Medioevo (secoli XIII-XV)*. «*Guadagnando bene e lealmente il proprio compenso fino al calar del sole*», Ferrara, 2009.

33 APPV, Protocols de Dionís Cervera, 24641 (1.4.1401). Sobre la formulació jurídica dels contractes laborals, centrats en el camp valencià, M. FEBRER ROMAGUERA, «El arrendamiento de servicios agrícolas y sus formas de remuneración en las aljamas mudéjares valencianas», *VI Simposio Internacional de Mudejarismo*, Terol, 1995, p. 297-309. Quant als treballs forçats en la construcció per part de la població musulmana, E. GUINOT, «'Sofras' y prestaciones personales en los mudéjares valencianos», *Ib.*, p. 329-356.

34 APPV, Protocols de Joan Erau, 24681 (10.12.1432).

35 F. J. MARZAL, «El treball esclau a la ciutat de València a final de l'Edat Mitjana (1375-1425)», *Recerques*, 52-52 (2006), p. 87-109.

36 Algunes reflexions recents en S. R. EPSTEIN, «Craft Guilds, Apprenticeship and Technological Change in Pre-industrial Europe» en S. R. EPSTEIN, M. PRAK (ed.), *Guilds, Innovation and the European Economy, 1400-1800*, Cambridge, 2008, p. 52-80; J. C. ENRÍQUEZ, «Trabajo, disciplina y violencia. Los aprendices en los talleres artesanos vizcaínos durante la baja edad moderna», en J. M. IMÍZCOZ (ed.), *Casa, familia y sociedad (País Vasco, España y América, siglos XV-XIX)*, Bilbao, Euskal Herriko Unibertsitateko, 2007, p. 17-50.

37 APPV, Protocols de Joan Erau, 24681 (23.2.1432).

joves³⁸. Els documents notariais consenteixen, per tant, un acostament a les mateixes realitats del conjunt de la unitat familiar dels treballadors de la construcció³⁹.

Els marmessors i la vídua del fuster Bernat Vilanova ordenaren l'inventari dels objectes i possessions del difunt el 1405. En l'entrada de l'obrador tenia «una cadena de ferre per afermar catius a la porta», i, entre les ferramentes descrites pel notari, una serra menuda, una altra gran, dues cintetes, una llima gran, dos escarpes de ferro... I diverses fustes, llistons i bigues, a més d'altres peces que estava elaborant abans del seu òbit⁴⁰. Efectivament, els inventaris *post mortem* descriuen part dels béns immobles de què disposava el difunt⁴¹. Aquests textos, també les almonedes o subhastes d'alguns dels seus objectes per fer front a qüestions lligades amb l'herència i en què s'indica la presència d'un mercat de segona mà, resulten d'una gran riquesa: vénen referides les robes, els articles domèstics, sovint els animals... Però, del mateix mode presenten algunes ocultacions, voluntàries o inherents a la naturalesa de la font. No sols sobreïx la manca de descripcions de l'espai, sinó també d'articles que no pertanyien al finat, com ara allò referent a altres components de la família.

El més punyent, però, pel que fa a les fonts notariales és la seua representativitat social. Com hem assenyalat, hi ha aspectes que només són arreplegats de forma esbiaixada, que no passaren habitualment davant les taules dels notaris, bé perquè suposaven quantitats menudes o bé perquè restaven vinculats a acords verbals entre les parts. El que sol aparèixer, almenys com a actors actius, són els estrats amb més recursos al si de l'artesanat o dels professionals vinculats amb la construcció, aquells que esmerçaven sumes importants de capitals o que gaudien d'un cert nombre de béns immobles. Per a tractar de superar aquestes mancances, tanmateix, cal recórrer a unes altres tipologies documentals, especialment les fonts judicials.

---

38 Els treballs sobre l'afermament han sovintejat en l'àmbit valencià. Destaquem, entre altres, els de R. SIXTO, «Los jóvenes en la incorporación al mercado de trabajo. Contratos de *afermament* en Valencia (1458-1462)», en *II Congreso de Jóvenes Historiadores y Geógrafos*, València, CSIC, 1994, p. 175-187; o A. RUBIO VELA, «Infancia y marginación. En torno a las instituciones trecentistas valencianas para el socorro de los huérfanos», *Revista d'Història Medieval*, 1 (1990), p. 111-153.

39 Sobre la situació de la dona en el món artesanal valencià, P. IRADIEL, «Familia y función económica de la mujer en actividades no agrarias», en *La condición de la mujer en la Edad Media*, Madrid, 1986, p. 223-259.

40 APPV, Protocols de Dionís Cervera, 28641 (13.12.1405).

41 Vid. el treball en aquest mateix llibre de N. Rangel. Algunes reflexions sobre aquesta tipologia documental, X. LENCINA PÉREZ, «La història des del subjecte. Inventaris *post mortem*: microhistòria i cultura material a la Barcelona moderna», *Estudis històrics i documents dels Arxius de Protocols*, XXI (2003), p. 199-242. H. SOBRADO, «Los inventarios *post-mortem* como fuente privilegiada para el estudio de la Historia de la cultura material en la Edad Moderna», *Hispania*, 215 (2003), p. 825-861.

CAP A L'EIXAMPLAMENT EN L'ESTUDI DE LA CONSTRUCCIÓ: LES FONTS JUDICIALS

En les últimes dècades ha conegut una forta empenta l'anàlisi de la documentació provinent dels tribunals medievals⁴². En efecte, a València s'havien produït algunes aproximacions anteriors envers les institucions judicials, sobre la seua conformació o els instruments del dret, però ha estat des de la dècada del 1980 quan s'ha tractat de fer una història dels mecanismes de repressió, del delictes i de la violència present en diversos estrats socials. Així, s'ha palesat una gran conflictivitat al si de l'àmbit dels oficis, el que evidenciava situacions de forta competència i de vulnerabilitat en els seus membres més febles, i també l'actuació de les bandositats i de tota la seua xarxa de clientele, que abraçava fins i tot la violència entre els joves dels mestres artesans⁴³.

Això no obstant, els processos i les demandes presents en la cort del justícia criminal de València permeten aproximar-nos a temes relacionats amb l'organització del treball, les relacions laborals i les condicions dels treballadors, amb testimonis fins i tot de primera mà, cosa que difícilment trobem en un altres tipus de fonts. En el procés d'Isabel l'Algepsera el 1441 contra unes altres dones, es diu que en la seua casa de València «té tot son exercici e molins per molre algepç, hon habita ab Coçtansa, companya, e sos béns». Totes elles s'acusaren d'insultar-se mútuament, des de «metzinera fetillera» fins a «làdria porcada»⁴⁴. En un altre procés es va condemnar a Jaume de Munter, obrer de vila, qui habitava en un hostel, per haver furtat diverses mercaderies a dos viatgers d'Oriola que allí pernoctaven, i en el qual es descriuen les estances de l'establiment⁴⁵. Malauradament, per a la primera meitat del segle XV no ens han arribat massa llibres del justícia criminal i cal tenir en compte que no sempre es va desenvolupar tot el procés judicial. Per al nostre objectiu, tanmateix, cal prendre amb molta prudència la informació ací continguda, atenent el caràcter coartat dels testimonis i les seues contradiccions en les argumentacions.

Molt més abundants, encara que no han merescut l'atenció dels historiadors ben bé fins a l'estudi dels mecanismes del crèdit, esdevenen els registres del justícia civil⁴⁶. En la secció de peticions es conserven les demandes presentades davant aquest

---

42 Un balanç per als territoris hispànics, F. SEGURA URRÀ, «La historia de la delincuencia en la España Medieval (1998-2008)», *Medievalismo. Revista de la Sociedad Española de Estudios Medievales*, 18 (2008), p. 273-338.

43 R. NARBONA, *Pueblo, poder y sexo. Valencia medieval (1306-1340)*, València, Diputació de València, 1992; ib., «Las fuentes valencianas para la historia de la criminalidad», en F. SABATÉ (ed.), *L'espai del mal*, Lleida, 2005, p. 349-375. P. PÉREZ, *La comparsa de los malhechores. Un estudio sobre la criminalidad y la Justicia urbana en la Valencia preagermanada (1479-1519)*, València, 1990.

44 ARV, *Justícia Criminal*, 97 (demanda del 9.3.1441).

45 Ib., 104 (4.11.1441).

46 Sobre el seu ordenament jurídic, A. GARCÍA SANZ, *Institucions del Dret Civil Valencià*, Castelló, 1996.

oficial, que cobrien una àmplia tipologia: des de les de successió, especialment si el difunt no havia deixat testament o si s'havien produït conflictes entre els hereus o els creditors; les de restitució de dot, quan era exigida per la muller l'aportació del matrimoni en aquest règim de separació de béns; o fins les d'impagaments, com ara al si de les societats o companyies que implicaven els professionals de la construcció.

Tot aquest munt de dades que ofereixen aquests plets corrents suposen un complement necessari en l'estudi prosopogràfic. A més a més, els testimonis que hi aporten les parts ens ofereixen una informació addicional al voltant de les xarxes socials dels individus: des de les relacions familiars, veïnals, amb altres professionals, els vincles de dependència econòmica o d'una altra mena. Sibila-la, muller de Pere Gassó, que havia estat teixidor, exigí davant el justícia civil que el seu marit li restituís el dot. Entre els testimonis que va presentar per certificar que aquell havia malmés els béns que havia posat en el matrimoni, es trobava Francesc de la Nava, obrer de vila i veí d'aquell. I afirmava que «amprà al dit en Pere Gaçó, com lexà l'offici de teixidor, que fes feyna ab ell a fer obra de vila. El dit en Pere Gaçó féu feyna ab ell (...) II jorns, e puy no volgué fer pus feyna»⁴⁷. És en la recepció de testimonis on tenen veu altres membres de l'empresa familiar: les dones, tangencialment els nens, els mossos o altres treballadors. I també es refereixen a aspectes relatius a la immigració: la coneixença d'antics veïns o referències al seu trasllat d'altres contrades cap a la capital del regne de València.

Fins i tot, se'ns informa sobre les condicions del treball. En el 1418, Salvador Salvada, veí de Castelló d'Empúries, denunciava al mestre d'obres del Micalet, Martí Llobet, i li exigia l'import de la seua mula, morta per una pedra que caigué del campanar, ja que no havia col·locat «algun senyal de barra traversera ni altra senyal que denotàs que, ladonchs, el dit campanar o sobre aquell se obrava, a effecte que les gents se guardassen de perill»⁴⁸.

En un altre apartat, les execucions consisteixen en les protestes formals pels embargaments ordenats pels justícies. Ací solen venir referides les taxacions fetes pels oficials a alguns dels béns escrits dels acusats o condemnats, i, per tant, ens ofereixen també un valor d'algunes de les possessions més corrents dels afectats, que ens fa una idea no sols dels objectes més abundants i la seua estimació, sinó que permeten elaborar amb altres documents -com els inventaris i les almonedes- uns pressupostos corrents amb què contarien els artesans.

La tipologia documental pel que fa al justícia civil dels tres-cents sous no és massa diferent. Ara bé, aquest magistrat s'encarregava de les qüestions o querelles de la via civil que no superaven aquella quantitat. Per tant, el fons de la informació és sovint ben distint. Joan Roca demanava al marmessor dels béns d'Arnau Joan, rajoler, 10 s. per tres jornals que va obrar en el seu alberg el 1390⁴⁹. Com testimonien

---

47 ARV, *Justícia civil*, 4302, mà 11, f. 1-5.

48 Ib., 3709, m. 11, f. 13v; m. 14, f. 26-28v.

49 ARV, *Justícia dels tres-cents sous*, 694 (14.2.1390).

els llibres d'obres, el gruix del treball assalariat és inestable, i en molts dels plets que es refereixen en als professionals de la construcció en l'àmbit particular fan menció a deutes o impagaments per jornals d'unes quantes jornades.

Aquestes fonts aborden petits deutes per materials o per eines prestades. L'oubrer de vila Bernat Gascó exigia a Miquel Romeu 12 s. del lloguer d'un llegó per dos mesos i mig⁵⁰. I també hi ha esments altres esmerços que realitzava la unitat conjugal⁵¹. En aquest sentit, resulta interessant la secció d'obligacions, que eren els compromisos per part dels deutors de saldar els seus deutes davant la cort del justícia dels tres-cents sous, o la de manaments executoris, les reclamacions del pagament d'aquests compromisos⁵². El 1390, Blasco Pérez, rajoler, s'obligava a pagar a Domingo Salvador 15 s. que li confessà deure per cert préstec, en 10 dies⁵³. En definitiva, ens estan parlant dels petits ingressos i les despeses habituals i quotidianes de bona part dels obrers, fusters, piquers i d'altres professionals del sector⁵⁴.

EL VENTALL DE POSSIBILITATS D'INVESTIGACIÓ AL VOLTANT DE LA CONSTRUCCIÓ

En aquest article hem mirat d'oferir algunes de les problemàtiques que planteja l'estudi de la construcció, lligades a altres línies de recerca que s'han plantejat per al conjunt de l'artesanat, i quines perspectives d'anàlisi pot aportar una part de la documentació conservada en la ciutat de València per a finals del segle XIV i inicis del XV. Sobretot, en relació a aquells aspectes relacionats amb l'empresa familiar i l'organització del treball en les obres, com un element que ens aproxime als seus professionals i com es va desenvolupar aquell sector en la societat valenciana baixmedieval.

Més enllà de les mencions que es poden trobar en les disposicions de les autoritats, ens hem centrat en uns altres tipus de documents. Gràcies als llibres de comptes, hi ha aspectes molt exhaustius pel que fa a com es desenvoluparen les tasques en les grans obres, a l'aportació de mà d'obra o la seua remuneració. Però,

---

50 Ib., (8.3.1390).

51 Sobre el mercat de lloguer d'habitatges, reflectit en les demandes del justícia del tres-cents sous, J. V. GARCÍA MARSILLA, «Las calles y los hombres. Ensayo de una sociotopografía de la Valencia medieval», *Historia de la ciudad*, VI, València, 2010, p. 39-79.

52 Aquesta font en la vila de Castelló de la Plana, P. VICIANO, *Regir la cosa pública. Prohoms i poder local a la vila de Castelló (segles XIV-XV)*, València, PUV, 2008.

53 ARV, *Justícia dels tres-cents sous*, 16 (10.1.1390).

54 Una proposta per a l'anàlisi del camperolat valencià en aquesta línia en F. GARCÍA-OLIVER, «Pautes de consum i nivells de vida de la pagesia catalana: la casa i l'interior domèstic», en J. BOLÒS et al. (ed.), *Condicions de vida al món rural. Cinquè Congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local*, Lleida, 2006, p. 47-66. Una aproximació als nivells de vida per als obrers del nord d'Anglaterra, W. WOODWARD, *Men at Work. Labourers and building craftsmen in the towns of northern England, 1450-1750*, Cambridge, 1995.

cal un acostament als quefers corrents. Els protocols notariais ofereixen aspectes sobre la demanda privada i les relacions econòmiques entre les diferents activitats que actuaren en la construcció. Per això, resulta imprescindible atendre les diverses situacions dels seus professionals, també a les unitats domèstiques com a empreses familiars, i resseguir el seu rastre en els actes signats davant notari, és a dir, quines eren les seues característiques i quin sentit tenia el recurs a mà d'obra externa. Aquests elements han de permetre plantejar com es va efectuar la transmissió dels coneixements tècnics i l'experiència.

I del mateix mode, s'imposa un acostament als nivells de vida, a les condicions dels obrers i altres treballadors, a partir també de la documentació de la justícia civil, que puga explicar la satisfacció o no de les seues necessitats i que ens apropa a les pautes de consum, en suma, a l'establiment de marcs en què aquells actuaren i en el qual es va desplegar el sector de la construcció.

De forma intencionada han restat fora d'aquest treball uns altres aspectes que mereixen una atenció més detallada. El finançament de les obres privades i les grans construccions han de consentir l'eixamplament de l'anàlisi sobre el paper d'aquesta activitat en l'economia valenciana. D'un altre costat, les aportacions de l'arqueologia i la història de l'art respecte a les innovacions tècniques i l'ordenació de l'espai urbà caldria que tingueren una translació en la recerca documental sobre el mercat immobiliari urbà. Les grans síntesis sobre la construcció en tots aquests camps, que permeten esbossar l'evolució que es va donar a finals dels segles medievals i inicis d'època moderna en aquest sector econòmic, encara es troben per realitzar.